

Οικονομικά προβλήματα και σοσιαλιστική προοπτική

1. Εισαγωγή

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία του αριστερού χώρου, δηλαδή στη βιβλιογραφία που περιέχει μαρξιστικές και ριζοσπαστικές οικονομικές αναλύσεις διαφόρων αποχρώσεων καθώς και μοντέλα σοσιαλιστικών κοινωνιών, μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις νέες κατευθύνσεις.

(i) Αναλύσεις των βασικών αιτίων και των συνθηκών υπό τις οποίες κατέρρευσε η Σοβιετική Ένωση και οι άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (π.χ. Wolff & Roemer).

(ii) Αναλύσεις υποδειγμάτων σοσιαλιστικών οικονομιών, τα οποία προτείνονται ως βιώσιμα μοντέλα απαλλαγμένα από τις αδυναμίες που οδήγησαν στην πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Είναι ενδιαφέρον ότι, σ' αντίθεση με ό,τι ίσως θα περίμενε κανείς, δηλαδή μια ύφεση της σχετικής βιβλιογραφίας, παρατηρούμε την άνθησή της (π.χ. Bardan και Roemer, τεύχος 3 και 4, Fall and Winter 1992, του περιοδικού *Review of Radical Political Economics*, τεύχος 3, τόμος 42 του περιοδικού *Monthly Review*, το περιοδικό *Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*).

(iii) Αναλύσεις της ιστορικής πορείας της ανθρωπότητας και του ερωτήματος μήπως η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης σημαίνει ταυτόχρονα ότι δεν υπάρχει εναλλακτική βιώσιμη πρόταση και ο καπιταλισμός είναι το καλύτερο και τελευταίο στάδιο εξέλιξης (Fukuyama και σχετικά άρθρα).

Είναι σαφές ότι η ιδέα μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας δεν έχει εγκαταλειφθεί από τους επιστήμονες και τους διανοούμενους, ούτε ασφαλώς από τους εργαζόμενους των καπιταλιστικών χωρών. Εντούτοις, μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, η βιβλιογραφία δεν φαίνεται να ασχολείται με την εξέταση των αντιθέσεων των καπιταλιστικών οικονομιών, από τις οποίες θα προέλθουν οι δυνάμεις του μετασχηματισμού τους. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί, χωρίς βέβαια να είναι

Ο Θ.Π. Λιανός είναι καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (πρώην ΑΣΟΕΕ). Ο Β. Δρουκόπουλος είναι καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

η μόνη εξήγηση, ως στοιχείο που υποδεικνύει ότι η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού δεν αλλάζει σε τίποτα τις αναλύσεις και τις συζητήσεις περί της ανάπτυξης των αντιθέσεων μέσα στον κορμό των καπιταλιστικών οικονομιών και των κρίσεων που θα οδηγήσουν στην κατάρρευση του καπιταλισμού. Πράγματι, η ουσία των αναλύσεων μπορεί να μην έχει αλλάξει, αλλά τα καινούργια δεδομένα ρίχνουν νέο φως στα ίδια ερωτήματα και ενδεχομένως επηρεάζουν τις απαντήσεις.

Συνεπώς, το θέμα τίθεται εκ νέου: Είναι δυνατό ή πιθανό το ενδεχόμενο μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας στο άμεσο ή απώτερο μέλλον; Υπάρχει δηλαδή σοσιαλιστική προοπτική; Από ποιές αντιθέσεις και υπό ποιές συνθήκες θα προέλθει ένα τέτοιο ενδεχόμενο; Πώς θα είναι το στάδιο μετάβασης, δηλαδή θα είναι μια βαθμιαία ειρηνική μετατροπή του καπιταλισμού ή μια επαναστατική αλλαγή; Αυτά είναι τα τρία παλαιά ερωτήματα, τα οποία είναι ενδιαφέρον να συζητηθούν από την αρχή υπό το φως των νέων γεγονότων και των νέων συνθηκών που δημιουργούνται.

Φυσικά, σκοπός του άρθρου αυτού δεν είναι να δώσει απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτηματικά. Η φιλοδοξία του είναι πολύ ταπεινότερη. Θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε μερικούς από τους παράγοντες οι οποίοι κατά τη γνώμη μας θα επηρεάζουν το είδος των απαντήσεων που μπορούν να δοθούν στα ερωτηματικά που μόλις αναφέραμε. Οι παράγοντες στους οποίους αναφερόμαστε εξετάζονται δι' ολίγων στα επόμενα με την εξής σειρά: στο δεύτερο τμήμα τονίζεται η ανυπαρξία ενός κοινά αποδεκτού σοσιαλιστικού μοντέλου· στο τρίτο τμήμα, ο ρόλος των μη αναπτυγμένων περιοχών της γης· το τέταρτο τμήμα αναφέρεται στην παγκόσμια πλέον ηγεμονία των ΗΠΑ και στην επίλυση των τοπικών διαφορών και του τερατισμού των τοπικών πολέμων. Στο πέμπτο τμήμα εξετάζεται η σημασία της τεχνολογικής εξέλιξης σε σχέση με τις πληθυσμιακές πιέσεις και το πεπερασμένο των πόρων της γης. Τέλος, στο έκτο τμήμα αναφερόμαστε στη σημασία που έχει η διανομή της υπεραξίας σε διάφορες εναλλακτικές χρήσεις. Τα συμπεράσματά τους παρουσιάζονται στο τελευταίο τμήμα.

II. Το σοσιαλιστικό πρότυπο

Κάθε αναφορά σε «σοσιαλιστική οικονομία» αντιμετωπίζει σήμερα ένα σημαντικό πρόβλημα περιεχομένου. Τι σημαίνει «σοσιαλιστική οικονομία»; Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί και χρησιμοποιείται για να περιγράψει διάφορα πρότυπα. Λέγοντας «σοσιαλιστική οικονομία», μπορεί κανείς να εννοεί τη μορφή των προγραμματισμένων οικονομιών που διευθύνονται κεντρικά από τη γραφειοκρατία και το κομμουνιστικό κόμμα, δηλαδή το πρότυπο των χωρών που κατέρρευσαν πριν από λίγα χρόνια. Λογικά, ένα τέτοιο πρότυπο δεν θα έβρισκε υποστήριξη στη σημερινή συγκυρία ούτε από διανοούμενους ούτε από συνδικαλιστές ούτε από πολιτικούς.

Επίσης, το σοσιαλιστικό πρότυπο μπορεί να ταυτίζεται με το λεγόμενο σοσιαλισμό της αγοράς και αποτελεί σήμερα, όπως και παλαιότερα, αντικείμενο συζητήσεων (βλ. Lange, Nove και Mandel, Weisskopf). Ταυτόχρονα, ως πρότυπο προτεί-

νεται ο συμμετοχικός σοσιαλισμός (βλ. Devine, Albert και Hahnel, Weisskopf) με διάφορες παραλλαγές.

Ανεξάρτητα από τα θετικά ή τα αρνητικά στοιχεία αυτών των υποδειγμάτων, τη δυνατότητα επιτυχούς πραγματοποίησής τους, την ελκυστικότητά τους, ένα φαίνεται να είναι αληθές: ότι αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει πρότυπο σοσιαλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας, που να είναι γενικά αποδεκτό και αναγνωρισίμο. Η έλλειψη ενός τέτοιου μοντέλου αποτελεί εξαιρετικά ανασχετικό παράγοντα στην οργάνωση όλων εκείνων των δυνάμεων που θεωρούν ότι ο καπιταλισμός είναι άδικο κοινωνικό σύστημα και πρέπει να αντικατασταθεί.

Ίσως η καλύτερη στρατηγική είναι να δεχθούμε ότι δεν υπάρχει εκ των προτέρων σοσιαλιστικό πρότυπο, αλλά μόνο βασικές αρχές πάνω στις οποίες κάθε κοινωνία θα δημιουργήσει το δικό της πρότυπο ανάλογα με τις δικές της συνθήκες, τη δική της ιστορία και τον πολιτισμό, το δικό της φυσικό πλούτο και τη δική της τεχνολογική εξέλιξη. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Μάρξ είχε αποφύγει να εξειδικεύσει την ακριβή θεσμική δομή της σοσιαλιστικής οικονομίας· λεπτομερή σχήματα δεν θα έπρεπε να προσφερθούν προκαταλαμβάνοντας τις ιστορικές εξελίξεις και είχε δηλώσει ότι δεν απαιτούνται «βιβλία μαγειρικής για το μέλλον». Ίσως, μ' άλλα λόγια, η μόνη σωστή θέση να είναι αυτή του Μαρξ, που μόλις αναφέραμε.

Πάντως, η σύγχρονη εμπειρία φέρνει στην επιφάνεια μια ξεχασμένη πλευρά της αντίληψης του Μαρξ για το σοσιαλισμό. Ο σοσιαλισμός, σημειώνει, πρέπει να βασίζεται στην κατάργηση της εκμετάλλευσης, αλλά παράλληλα και στην τεχνολογική εξέλιξη που οδηγεί στην αποδοτικότητα του συστήματος και στην αφθονία του πλούτου. Ταυτόχρονα όμως, δεν πρέπει να παραλείπεται η αναφορά στο ότι ο σοσιαλισμός, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση, δεν αποτελεί ένα ξεχωριστό κοινωνικό καθεστώς. Δεν είναι ένας αυτόνομος στόχος, που αντιστοιχεί σε κάποιο ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής· αντίθετα, είναι ένα μεταβατικό καθεστώς που χαρακτηρίζει τη διαδρομή από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό. Η διαδρομή αυτή είναι πορεία ανατρεπτική των σχέσεων και δομών που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ταυτόχρονα πορεία προετοιμασίας για την εγκαθίδρυση της αταξικής κομμουνιστικής κοινωνίας. Είναι λοιπόν ιδιαίτερα αμφίβολο αν τα καθεστώτα των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών διακρίνονταν από τη μετεξέλιξη που απαιτούσε ο δρόμος προς τον κομμουνισμό.

III. Οι μη αναπτυγμένες περιοχές της γης

Υπάρχουν ακόμη στη γη περιοχές οι οποίες παραμένουν υπανάπτυκτες και κυριαρχούνται από προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής ή ο καπιταλισμός δεν έχει αναπτυχθεί σε βαθμό που οι ταξικές αντιθέσεις να παίρνουν εκρηκτικό χαρακτήρα. Η ύπαρξη αυτών των περιοχών, είτε ως πηγή φθηνού εργατικού δυναμικού, είτε ως πηγή πρώτων υλών, είτε ως αγορά των προϊόντων των καπιταλιστικών χωρών, αυξάνει τα περιθώρια ανάπτυξης και επιβίωσης του καπιταλισμού.

Από την άποψη αυτή, η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού αύξησε τα όρια επιβίωσης του καπιταλισμού, διότι εξαφάνισε τον ανταγωνισμό στο επίπεδο της παγκόσμιας αγοράς και ταυτόχρονα δημιούργησε στις ίδιες τις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού μια τεράστια αγορά εργατικού δυναμικού, πόρων και προϊόντων (κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών). Παρ' ότι η αβεβαιότητα και ο επιχειρηματικός κίνδυνος είναι ακόμη μεγάλα και εμποδίζουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού σ' αυτές τις περιοχές, το κενό που άφησε ο καταρρεύσας υπαρκτός σοσιαλισμός είναι μεγάλο και τα όρια επέκτασης του καπιταλισμού σ' αυτό, μεγάλα. Ηδη διακρίνονται καθαρά οι προσπάθειες των καπιταλιστικά αναπτυγμένων χωρών αλλά και χωρών μικρότερης οικονομικής εμβέλειας να εισχωρήσουν σ' αυτές τις ζώνες. Ιδιαίτερα το χρηματικό κεφάλαιο, αυτή η πλέον αναιδής μορφή κεφαλαίου και ταυτόχρονα η πιο ανήσυχη μορφή εξουσίας, υποταγής και κυριαρχίας, που δεν γνωρίζει χωρικά σύνορα ούτε χαρακτηρίζεται από προσωπικά ή εθνικά συναισθήματα, βρίσκεται στην πρώτη θέση για την επιδίωξη της παγκόσμιας ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

IV. Η επίλυση των τοπικών διαφορών και ο τερματισμός των τοπικών πολέμων.

Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης έφερε σε παγκόσμια πολιτική και στρατιωτική ηγεμονία τις ΗΠΑ. Πιστεύουμε ότι η άποψη που συχνά διατυπώνεται για έναν έντονο ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό μεταξύ ΗΠΑ και Ιαπωνίας είναι μάλλον υπερβολική. Η μέχρι πρόσφατα υποστήριξη των ΗΠΑ προς την Ιαπωνία με την μορφή των ελεύθερων εξαγωγών των ιαπωνικών προϊόντων στις ΗΠΑ και ταυτόχρονα των περιορισμών των εξαγωγών των αμερικανικών προϊόντων (κυρίως αγροτικών) προς την Ιαπωνία δεν έχει πλέον, μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, λόγο ύπαρξης και έχει ήδη φανεί η αλλαγή αυτής της πολιτικής. Ασφαλώς, υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ ΗΠΑ και Ιαπωνίας, μεταξύ ΗΠΑ και Ευρώπης και μεταξύ Ευρώπης και Ιαπωνίας. Όμως πιστεύουμε ότι οι ανταγωνισμοί αυτοί με κανέναν τρόπο δεν θέτουν σε αμφισβήτηση την παγκόσμια πολιτική και στρατιωτική ηγεμονία των ΗΠΑ.

Η εκτίμησή μας είναι ότι η σημερινή διεθνής πολιτική των ΗΠΑ είναι η επίλυση των τοπικών διαφορών σε διάφορα σημεία της γης και ο τερματισμός των τοπικών πολέμων. Η πολιτική αυτή είναι η ακριβώς αντίθετη της μέχρι το 1990 ακολουθημένης, που απέβλεπε στην προώθηση συμφερόντων ακόμη και με τη δημιουργία τοπικών συγκρούσεων. Η λογική της σημερινής πολιτικής είναι ότι υπάρχουν σημαντικά οφέλη, προερχόμενα από την παραγωγική χρήση των οικονομικών πόρων αντί της πολεμικής, που σε ένα ειρηνικό περιβάλλον αυξάνουν, μακροχρόνια, τα χρονικά όρια του καπιταλισμού. Ας μη νομισθεί όμως ότι οι ΗΠΑ με αυτόν τον τρόπο ανάγονται σε ειρηνολογική δύναμη ή χάνουν τον ιμπεριαλιστικό τους χαρακτήρα. Αν η εξασφάλιση της οικονομικής και πολιτισμικής τους υπεροχής απαιτήσει τη

στρατιωτική επιθετικότητα, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που υπάρξουν προσπάθειες κρατών να απειπλακούν από τον ιμπεριαλιστικό σχεδιασμό, τότε είναι βέβαιο ότι η στρατιωτική μηχανή των ΗΠΑ δεν θα παραμείνει ανενεργή και αδρανής.

Υπάρχει και ένα δεύτερο συνεπαγόμενο σκέλος σ' αυτή την πολιτική. Ο τερματισμός των τοπικών συγκρούσεων σημαίνει σε σημαντικό βαθμό και την εξάλειψη των εστιών από τις οποίες μπορούν να τραφούν απελευθερωτικά-επαναστατικά κινήματα. Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης έχει αποστερήσει τα επαναστατικά, υπαρκτά ή εν δυνάμει, κινήματα από οικονομικούς πόρους και από ηθική και πολιτική υποστήριξη σε διεθνές επίπεδο. Ο τερματισμός των τοπικών συγκρούσεων τα αποστερεί από μια δυναμική βάση¹. Φυσικά, δεν υπαινισσόμαστε ότι ο καπιταλισμός θα υιοθετεί παντού και πάντοτε ειρηνικούς τρόπους διευθέτησης των διαφορών. Νομίζουμε, απλούστατα, ότι στην παρούσα συγκυρία οι πολεμικές συγκρούσεις δεν είναι η πολιτική που γενικά συμφέρει.

Αν η πολιτική του τερματισμού των τοπικών συγκρούσεων επιτύχει, η απελευθέρωση παραγωγικών πόρων και η ανάπτυξη των αγορών σ' αυτές τις περιοχές θα αυξήσει τα όρια ανάπτυξης του καπιταλισμού.

V. Η εξέλιξη της τεχνολογίας

Η εξέλιξη της τεχνολογίας της παραγωγής αποτελεί τον πλέον σημαντικό παράγοντα για τη μελλοντική πορεία του καπιταλισμού, και τούτο για τους εξής λόγους:

(i) Είναι δεδομένο το πεπερασμένο των παραγωγικών πόρων του πλανήτη σε πρώτες ύλες και σε έκταση, δηλαδή σε δυνατότητα παραγωγής. Στο παρελθόν έχουν γίνει προβλέψεις περί εξάντλησης των πόρων και των πηγών ενέργειας που, αν ήταν σωστές, σήμερα δεν θα έπρεπε να υπάρχει πετρέλαιο. Το 1970 είχαν γίνει εκτιμήσεις σύμφωνα με τις οποίες τα αποθέματα πετρελαίου θα είχαν εξαντληθεί μέχρι το 1990. Εντούτοις, τα γνωστά αποθέματα πετρελαίου είναι σήμερα περισσότερα απ' ό,τι προ εικοσαετίας. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι οι εκμεταλλεύσιμοι πόροι με τη σημερινή τεχνολογία είναι πεπερασμένοι. Από αυτό το δεδομένο προκύπτει η σημασία της τεχνολογικής εξέλιξης.

(ii) Ο πληθυσμός της γης αυξάνεται και δεν αναμένεται να σταθεροποιηθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού σε διάφορες περιοχές του κόσμου, αλλά γενικά ο πληθυσμός της γης αυξάνεται. Αρκετοί συγγραφείς μιλούν και μιλούσαν περί πληθυσμιακής βόμβας (Paul Erlich).

Στο πρώτο συνέδριο του ΟΗΕ για τον πληθυσμό (Ρώμη 1954) είχε προβλεφθεί η ασυμμετρία ανάμεσα στο ρυθμό της πληθυσμιακής αύξησης και εκείνο των φυσικών πόρων που απαιτούνταν για μια υποφερτή ανθρώπινη διαβίωση. Τότε, κάθε 24 ώρες ο πληθυσμός της γης αυξανόταν με 90.000 ψυχές· σήμερα, καθημερινά προστίθενται στον πλανήτη μας 250.000 άτομα. Στις μέρες μας όμως δεν εμφανίζεται μόνο αυτή η αριθμητική ασυμμετρία που είχε παρατηρηθεί πριν από 40 χρόνια.

Έχει προστεθεί μια διαφορετική και συνάμα επικίνδυνη διάσταση. Αυτή είναι η εξέλιξη: βρισκόμαστε απέναντι σε μια νεο-μαλθουσιανή στάση, η οποία θεωρεί ως δημοσιονομικό βάρος μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, όπως τους ηλικιωμένους, τους ανήμπορους, τους ξένους-και ιδιαίτερα τους μη-Δυτικούς, τους ανέργους, τους αρρώστους, τους νέους, όσους δηλαδή περιθωριοποιούνται φυσιολογικά ή τεχνητά από την παραγωγική διαδικασία από την οποία αποσπάται υπεραξία. Οι περικοπές στις συντάξεις, στις δημόσιες δαπάνες για την υγεία και την παιδεία και στα επιδόματα ανεργίας, δείχνουν ότι αυτά τα τμήματα του πληθυσμού αναγνωρίζονται ως πλεονάζοντα και περιττά στις απαιτήσεις του οικονομικού συστήματος. Δεν είναι πλέον, λοιπόν, μόνο οι φυσικοί πόροι που, όπως υποστηρίζεται, βρίσκονται σε αναντιστοιχία με τον αριθμό των ανθρώπινων υπάρξεων, αλλά οι ίδιες οι συνθήκες και οι μορφές της παραγωγικής δραστηριότητας και η κρατούσα (κυρίαρχη) ιδεολογία που προκύπτει απ' αυτές και που ενισχύει τον κοινωνικό αποκλεισμό πολυάριθμων πληθυσμιακών στρωμάτων.

(iii) Η αυξανόμενη παραγωγή, υπό τις σημερινές τεχνολογικές συνθήκες, έχει επιβλαβείς επιπτώσεις στο περιβάλλον και μακροχρονίως σημαίνει περαιτέρω μείωση των παραγωγικών πόρων.

Ένα οικονομικό σύστημα που παρουσιάζει τις παραπάνω τρεις τάσεις, δηλαδή μείωση των παραγωγικών πόρων (λόγω εξάντλησης και λόγω οικολογικών αρνητικών επιπτώσεων) και αύξηση του πληθυσμού ενώ λειτουργεί με δεδομένες τεχνολογικές συνθήκες, θα παρουσιάζει μακροχρόνια μια σχέση παραγωγικών συντελεστών που δεν θα είναι η άριστη. Η σχέση εδάφους-εργασίας θα συρρικνώνεται με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας και του κατά κεφαλήν εισοδήματος¹. Μια τέτοια μακροχρόνια τάση θα έχει σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις και ασφαλώς θα οδηγήσει σε εξαιρετικά μεγάλες κοινωνικές εντάσεις, οι οποίες μπορεί να πάρουν εκρηκτικό χαρακτήρα.

Δεν ανήκουμε στους προφήτες μιας επερχόμενης καταστροφής για την ανθρωπότητα. Όμως οι διαγραφόμενες τάσεις είναι απειλητικές. Φυσικά, είναι δυνατόν να δημιουργηθούν στην εξέλιξη αυτών των τάσεων διάφορες προσαρμογές οι οποίες θα οδηγήσουν το σύστημα σε μακροχρόνια ισορροπία, όπως, π.χ., σταθεροποίηση ή και μείωση του πληθυσμού, ανακάλυψη νέων πηγών ενέργειας και νέων φυσικών πόρων. Είναι όμως σκόπιμο να θυμόμαστε ότι τίποτα δεν εξασφαλίζει ότι το ανθρώπινο είδος θα επιβιώσει υπό οποιεσδήποτε συνθήκες και ότι τίποτα δεν στηρίζει την άποψη ότι το ανθρώπινο είδος πρέπει να επιβιώσει.

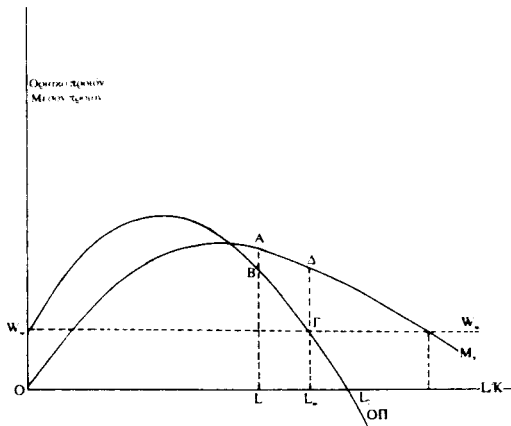
Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η εξέλιξη της τεχνολογίας είναι παράγοντας καθοριστικός. Ανεξάρτητα από τις προσαρμοστικές ικανότητες του συστήματος, η εξέλιξη της τεχνολογίας μπορεί να ανατρέψει τις τάσεις που περιγράψαμε πιο πάνω. Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η κατάλληλη τεχνολογική μεταβολή είναι μια μορφή της προσαρμοστικής ικανότητας του συστήματος. Σε κάθε περίπτωση, η τεχνολογία της παραγωγής είναι κρίσιμος παράγοντας για τη μελλοντική εξέλιξη. Όμως, ας τονιστεί ότι τόσο η σύλληψη όσο και η διάδοση και η εφαρμογή της τεχνολογίας δεν είναι διαδικασίες ουδέτερες. Ενσωματώνουν αξίες κοινωνικές, πολιτικές, πολιτι-

στικές και κανόνες συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα, καθιερώνουν και νομιμοποιούν μια συγκεκριμένη κοινωνική ιεραρχία, το διαχωρισμό πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και διακρίσεις των δύο φύλων. Η τεχνολογία μεσολαβεί στις-και σε τελική ανάλυση είναι-κοινωνικές σχέσεις.

Παράλληλα, η άσκηση πολιτικής εκ μέρους των κυβερνήσεων για περιορισμό του πληθυσμού, για καλύτερη χρήση των οικονομικών πόρων και για αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων της παραγωγής μπορεί να είναι αποτελεσματική και να συμβάλει σε σταθεροποίηση του συστήματος.

Στο βαθμό που η εξέλιξη της τεχνολογίας και η άσκηση κατάλληλης πολιτικής επιτυγχάνουν να σταθεροποιήσουν το οικονομικό σύστημα σε ένα επίπεδο που να εξασφαλίζει μια σχετική οικονομική ευημερία για τις λαϊκές μάζες, η προοπτική του σοσιαλισμού δεν μπορεί, εξ αυτού του λόγου, να είναι άμεση. Ομως στο βαθμό που οι εξελίξεις αυτές δεν εξασφαλίζουν το αναγκαίο *minimum* οικονομικής ευημερίας, οι κοινωνικές εντάσεις θα αυξάνονται και, καθώς το οικονομικό σύστημα εξαντλεί τα όριά του, η ανάγκη για μια διαφορετική κοινωνική οργάνωση θα φέρνει την προοπτική του σοσιαλισμού πλησιέστερα.

Το επιχείρημα αυτού του τμήματος μπορεί να διατυπωθεί εν συνόψει με βάση το διάγραμμα που δείχνει τη συμπεριφορά του μέσου και οριακού προϊόντος της εργασίας υπό καθεστώς σταθερής τεχνολογίας και δεδομένων ποσοτήτων των άλλων συντελεστών της παραγωγής.

Στο Διάγραμμα 1, με εργατικό δυναμικό L_1 , ο εργατικός μισθός είναι L_1B , η συνολική αμοιβή των εργατών $OL_1 \times L_1B$ και η αμοιβή των άλλων συντελεστών $OL_1 \times AB$. Υπό τις συνθήκες που περιγράψαμε πιο πάνω, η κατάσταση αυτή δεν είναι κατάσταση ισορροπίας. Ο αυξανόμενος πληθυσμός σημαίνει αύξηση του εργατικού δυναμικού από το L_1 προς το L_2 και πέραν. Αύξηση όμως του εργατικού δυναμικού με σταθερούς τους άλλους συντελεστές και με δεδομένη την τεχνολογία έχει αποτέλεσμα την πτώση του εργατικού μισθού και την αύξηση της απασχόλησης κα-

τά μήκος της γραμμής του οριακού προϊόντος. Καθώς, όμως, το εργατικό δυναμικό πλησιάζει το L_2 , ο εργατικός μισθός πλησιάζει το μηδέν ή κάποιο επίπεδο κάτω του επιπέδου επιβίωσης (W_m). Σημεία ισορροπίας στη γειτονιά του L_2 και κάτω του L_m δεν είναι ευσταθή. Αν η αύξηση του εργατικού δυναμικού υπερβεί το L_m και ο εργατικός μισθός μειωθεί κάτω του W_m , τέσσερα ενδεχόμενα εμφανίζονται. *Πρώτον*, μπορεί να αρχίσει μια διαδικασία προσαρμογής του πληθυσμού σε χαμηλότερα επίπεδα, κατά το πρότυπο του Ricardo, εφόσον ο αγοραίος μισθός είναι κατώτερος του πραγματικού. Έτσι, το σημείο ισορροπίας θα μετακινείται από το σημείο Β προς το Γ και αντίστροφα. *Δεύτερον*, η εξαθλίωση των μαζών που συνεπάγεται η πτώση του μισθού κάτω του επιπέδου επιβίωσης μπορεί να οδηγήσει σε εκρηκτικές καταστάσεις και τελικά σε κοινωνική επανάσταση. *Τρίτον*, αλλαγή του τρόπου διανομής του εισοδήματος, δηλαδή το πλεόνασμα ή η υπεραξία που μετριέται με την απόσταση ΓΔ, θα πρέπει να αναδιανέμεται έτσι ώστε ο μισθός να υπερβαίνει το επίπεδο επιβίωσης $W_m (= \Gamma L_w)$. Αυτό βέβαια σημαίνει αλλαγή του τρόπου λειτουργίας της εργασίας και προσδιορισμού των πραγματικών αμοιβών. Φυσικά, αυτό το ενδεχόμενο δεν αποτελεί λύση, γιατί, εφόσον οι πληθυσμιακές πιέσεις συνεχίζονται, το εργατικό δυναμικό θα τείνει να ξεπεράσει το L_2 και η λύση αυτή καθίσταται αδύνατη. Το απόλυτο όριο αύξησης του πληθυσμού (L_c) είναι εκείνο στο οποίο η γραμμή του μέσου προϊόντος τέμνει εκ των άνω το επίπεδο του μισθού επιβίωσης. Το *τέταρτο* ενδεχόμενο, του οποίου τη σημασία τονίσαμε πιο πάνω, είναι η τεχνολογική μεταβολή έτσι ώστε να μετατοπίζει προς τα πάνω τις γραμμές μέσου και οριακού προϊόντος και να αντιρροπεί τις αυξήσεις του πληθυσμού. Η ανάλυση αυτή είναι βέβαια νεοκλασικού τύπου. Δεν χρησιμοποιούμε, όμως, τη συνάρτηση παραγωγής ως τρόπο απεικόνισης της πραγματικότητας, αλλά ως παράδειγμα που περιλαμβάνει τα κύρια στοιχεία του προβλήματος.

VI. Η διανομή του πλεονάσματος

Η παραπάνω αναφορά στην εξέλιξη της τεχνολογίας και στους άλλους παράγοντες, δηλαδή πληθυσμιακή εξέλιξη και αποθέματα παραγωγικών πόρων, θέλει να δείξει ότι υπάρχουν όρια στην ανάπτυξη του πλούτου και ότι η εξέλιξη αυτών των παραγόντων και η μεταξύ τους σχέση θα προσδιορίσει το απόλυτο μέγεθος του πλούτου.

Σημαντικός και υπό ορισμένες προϋποθέσεις καθοριστικός, είναι ο τρόπος με τον οποίο θα γίνει η διαχείριση και η διανομή του πλεονάσματος, δηλαδή της υπεραξίας, που προκύπτει σε κάθε χρονική περίοδο. Σε γενικές γραμμές, το πλεόνασμα μπορεί να διοχετευθεί προς τρεις χρήσεις: (i) για επενδύσεις και ταυτόχρονη βελτίωση της τεχνολογίας, (ii) για παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και (iii) για κατανάλωση από εκείνους οι οποίοι το ιδιοποιούνται.

Εφόσον το πλεόνασμα χρησιμοποιηθεί για έρευνα και ανάπτυξη της τεχνολογίας, ισχύει το επιχείρημα που αναπτύξαμε πιο πάνω, ότι δηλαδή το αδιέξοδο το

οποίο θα δημιουργείται από τις διάφορες τάσεις θα βρίσκει προσωρινή λύση. Η εξέλιξη του οικονομικού συστήματος θα εξαρτάται από το ρυθμό εξέλιξης της τεχνολογίας σε σχέση με το ρυθμό εξέλιξης του πληθυσμού. Εδώ μπορούν να διατυπωθούν διάφορες λογικές, αλλά αντίθετες μεταξύ τους, σκέψεις. Είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η βελτίωση της τεχνολογίας δεν αποτελεί ριζική λύση, διότι οι πόροι της γης είναι πεπερασμένοι, π.χ., για την παραγωγή τροφίμων. Από την αντίθετη πλευρά, υποστηρίζεται ότι η φύση είναι πολύ φειδωλή στην αποκάλυψη των μυστικών της και ότι όσο η γνώση εξελίσσεται τόσο αυξάνουν οι δυνατότητες περαιτέρω αποκαλύψεων. Επίσης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο πληθυσμός θα περιορισθεί και μάλιστα θα μειωθεί όταν γίνει αντιληπτό ότι πλησιάζει τα όρια της έκρηξης. Από την άλλη πλευρά υποστηρίζεται ότι τίποτα δεν εγγυάται την ύπαρξη ορθολογικής συμπεριφοράς για τον περιορισμό του πληθυσμού σε ανεκτά όρια. Μ' άλλα λόγια, παρ' ότι η έρευνα και η εξέλιξη της τεχνολογίας είναι ένας τρόπος αποφυγής εκρηκτικών αδιεξόδων, δεν είναι βέβαιο ότι ο ρυθμός εξέλιξης της τεχνολογίας μπορεί να είναι αρκετά ταχύς.

Το πλεόνασμα ή μέρος αυτού μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών για τον πληθυσμό γενικά - περιθαλψη, ασφάλιση, παιδεία, ανακούφιση από την ανεργία με επιδόματα ανεργίας κ.λπ. Μια τέτοια χρήση της υπεραξίας μπορεί να κρατήσει μέσα σε όρια ανοχής τις κοινωνικές εντάσεις που δημιουργούνται σε περιόδους κρίσεων. Στο βαθμό, συνεπώς, που ο καπιταλισμός παρουσιάζει προσαρμοστικότητα επί τη βάση του παρελθόντος και των εξελίξεων και διοχετεύει μέρος της υπεραξίας για τη χαλάρωση των κοινωνικών συγκρούσεων, η προοπτική της κοινωνικής σοσιαλιστικής αλλαγής θα μετατίθεται χρονικά.

Αν το μεγάλο μέρος της υπεραξίας παραμένει στα χέρια των εργοδοτών και του μεγάλου κεφαλαίου και δαπανάται λιγότερο για αναπαραγωγή του κεφαλαίου και περισσότερο για προκλητική κατανάλωση, τότε οι κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις θα εντείνονται και οι συνθήκες για την ισχυρή παρουσία ενός σοσιαλιστικού μοντέλου θα ωριμάζουν. Ίσως είναι αφελές να υποστηρίζει κανείς ότι οι κοινωνικές κρίσεις βρίσκονται σήμερα σ' ένα τέτοιο επίπεδο που να απειλούν τον καπιταλισμό της Δυτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής. Ίσως, όμως, είναι εξίσου αφελές να παραγνωρίζει κανείς τη δυναμική των κοινωνικών συγκρούσεων και εξεγέρσεων. (Υπενθυμίζουμε τις εξεγέρσεις ταυτόχρονα ή σχεδόν ταυτόχρονα σε διάφορες πόλεις των ΗΠΑ πριν από ένα χρόνο. Οι εξεγέρσεις αυτές ίσως συνδέονται με την αντικοινωνική πολιτική των Reagan και Bush).

VII. Σχόλια

Στα προηγούμενα τμήματα προσπαθήσαμε με συντομία να παρουσιάσουμε τους παράγοντες εκείνους που θεωρούμε κρίσιμους για το μέλλον του καπιταλισμού και για την προοπτική του μελλοντικού σοσιαλισμού. Μερικές από τις θέσεις που προβάλλουμε γίνονται ευκολότερα κατανοητές αν συγκριθούν με ορισμένες

άλλες που έχουν ήδη διατυπωθεί.

Υποστηρίζουμε την άποψη ότι ο καπιταλισμός έχει μεγάλη, αλλά όχι απεριόριστη ικανότητα προσαρμογής και επίλυσης προβλημάτων και επισημάναμε τους παράγοντες εκείνους που θα ενισχύσουν ή θα αποδυναμώσουν αυτή την ικανότητα. Αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με την άποψη του Mandel που υποστηρίζει ότι «η απροσαρμοστικότητα του καπιταλισμού αγγίζει βαθμιαία τα όρια του μετασχηματισμού των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων σε καταστροφικές δυνάμεις» (op. cit. σελ. 80) και ότι η επιβίωση του πολιτισμού αλλά και η επιβίωση της ανθρωπίνης φυλής απειλούνται από τέσσερις τουλάχιστον αυτοκτονικές καταστροφές. *Πρώτον*, υπάρχει η απειλή του ατομικού πολέμου. *Δεύτερον*, η απειλή από την καταστροφή του περιβάλλοντος. *Τρίτον*, η απειλή της επανεμφανιζόμενης φτώχειας όχι μόνο στις χώρες της Δύσης, αλλά και στον Τρίτο Κόσμο. *Τέταρτον*, η αποδυνάμωση των δημοκρατικών ελευθεριών στις ιμπεριαλιστικές μητροπολιτικές χώρες. Φυσικά, ο Mandel υποστηρίζει ότι η ανθρωπότητα μπορεί να σταματήσει το δρόμο προς την άβυσσο και ότι αυτό μπορεί να το επιτύχει μόνο η εργατική τάξη.

Υποστηρίξαμε την άποψη ότι η πτώση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη έφερε τις ΗΠΑ σε αναμφισβήτητη παγκόσμια ηγεμονία και ότι η πολιτική των ΗΠΑ θα είναι η διευθέτηση πολιτικών, στρατιωτικών και εδαφικών διαφορών σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτό βέβαια θα σημάνει ταυτόχρονα και μια εποχή ασφάλειας της Δύσης, εφόσον οι ενδοκαπιταλιστικές διαφορές και οι ανταγωνισμοί θα απαλυνθούν. Η αντίθετη άποψη έχει επίσης διατυπωθεί. Ο Τζοβάνι Αρίγκι («Οι Παγκόσμιες Εισοδηματικές Ανισότητες και το Μέλλον του Σοσιαλισμού», *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*, αρ. 4, 1993, σελ. 159) υποστηρίζει ότι η κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη θα θεωρηθεί το τέλος μιας εποχής ευημερίας και ασφάλειας για τη Δύση. Επίσης θεωρεί ότι η κύρια πηγή αντιθέσεων στον κόσμο θα είναι «η διαρκής, αν και όχι συνεχής, κλιμάκωση των συγκρούσεων στο Νότο και στη Δύση» που είναι δυνατόν «να προκαλέσει αντιφατικές τάσεις μέσα στην ίδια τη Δύση».

VIII. Συμπέρασμα

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έχει δημιουργήσει ευρύτατα περιθώρια για την ασφαλή επιβίωση του καπιταλισμού κατά τις επόμενες δεκαετίες. Στην παρούσα συγκυρία, η παγκόσμια κυριαρχία του καπιταλισμού σε επίπεδο πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό αλλά και ιδεολογικό είναι εγγύηση μιας ασφαλούς εξέλιξης του συστήματος για τα επόμενα χρόνια.

Υπό αυτές τις συνθήκες, προβάλλει το «εύλογο» ερώτημα της μελλοντικής εξέλιξης του καπιταλισμού και της μονιμότητάς του ή της εκ νέου διεκδίκησης από την εργατική τάξη ενός δικαιότερου τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας. Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού κατέστησε κυρίαρχο τον καπιταλισμό, αλλά αυτό δεν άλλα-

ξε τη φύση του. Οι νόμοι της κίνησης και της εξέλιξής του δεν έχουν μεταβληθεί. Η βάση υπό την ευρεία έννοια παραμένει αναλλοίωτη. Συνεπώς, οι περιοδικές οικονομικές κρίσεις και οι κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις που ακολουθούν όχι μόνον δεν πρέπει να αποκλείονται, αλλά, αντίθετα, πρέπει να αναμένονται.

Στο κείμενο αυτό παρουσιάσαμε και συζητήσαμε δι'ολίγων μερικούς παράγοντες που συνθέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο φαίνεται ότι θα διαμορφωθεί η εξέλιξη του καπιταλισμού. Οι παράγοντες αυτοί είναι: (i) Η χρεοκοπία του σοσιαλιστικού προτύπου όπως αυτό διαμορφώθηκε στις χώρες του μέχρι πρόσφατα υπαρκτού σοσιαλισμού και η έλλειψη ενός γενικά αποδεκτού και αναγνωρίσιμου διαφορετικού προτύπου. (ii) Η ύπαρξη περιοχών της γης με σημαντικά όρια επέκτασης του καπιταλισμού. (iii) Η παγκόσμια ηγεμονία, στρατιωτική, πολιτική και οικονομική, των ΗΠΑ, η οποία μειώνει την πιθανότητα έντονων ενδοκαπιταλιστικών διαφορών και συγκρούσεων σε διεθνές επίπεδο. (iv) Η εξέλιξη της τεχνολογίας, η οποία μπορεί να αντισταθμίσει την εξάντληση των αποθεμάτων των οικονομικών πόρων της γης και την αύξηση του πληθυσμού και (v) η διανομή της υπεραξίας προς διάφορες χρήσεις.

Από την ανάλυσή μας προκύπτει ότι τα ενδεχόμενα είναι πολλά και δεν υπάρχει σενάριο που να προβάλλει ως πιθανότερο. Ταυτόχρονα, κρίσιμότεροι παράγοντες που θα προσδιορίσουν το μέλλον είναι η τεχνολογία της παραγωγής και ο τρόπος χρησιμοποίησης της υπεραξίας. Τα χρονικά όρια του καπιταλισμού προσδιορίζονται από την εξέλιξη αυτών των μεταβλητών.

Δεν συμμεριζόμαστε τη γνώμη εκείνων που θεωρούν ότι η πτώση του καπιταλισμού επίκειται. Επίσης, δεν συμμεριζόμαστε τη γνώμη εκείνων που πιστεύουν ότι η εξέλιξη της ιστορίας, ως εξέλιξη των συγκρουόμενων συμφερόντων, σταματάει με τον καπιταλισμό και στιδήποτε πέραν αυτού είναι αδιανόητο. Αντίθετα, νομίζουμε ότι η συγκρουσιακή φύση του καπιταλισμού περιέχει τις δυνάμεις της εξέλιξής του και ταυτόχρονα τις δυνάμεις της ανατροπής του. Το χρονικό σημείο της ανατροπής του και το ακριβές σχήμα της σοσιαλιστικής κοινωνίας που θα τον διαδεχθεί παραμένουν, αυτή τη στιγμή, άγνωστα.

Σημειώσεις

1. Ο Ε. Mandel υποστηρίζει ότι η κύρια συμμαχία του εργατικού κινήματος πρέπει να είναι αυτή με τα απελευθερωτικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου (Mandel, «Η παρούσα κατάσταση και το μέλλον του Σοσιαλισμού», *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*, αρ. 1, σελ. 87, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991).

2. Ουσιαστικά πρόκειται για την περίπτωση εκείνη όπου η σχέση των παραγωγικών συντελεστών είναι τέτοια που το οριακό προϊόν της εργασίας τείνει να γίνει μηδέν ή αρνητικό ενώ η επιβίωση του εργάτη απαιτεί θετικό εργατικό μισθό.

Βιβλιογραφία

Albert M. and R. Hahnel, «Socialism as it was Always Meant to Be», *Review of Radical Political Economics*, Fall and Winter, 1992.

Αρίγκι Τζ., «Οι Παγκόσμιες Εισοδηματικές Ανισότητες και το Μέλλον του Σοσιαλισμού», *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*, αρ. 4, 1993, σελ. 159.

Bardhan P. and J.E. Roemer, «Market Socialism: A Case for Rejuvenation», *The Journal of Economic Perspectives*, Summer, 1992.

Devine P., «Market Socialism of Participatory Planning?», *Review of Radical Political Economics*, Fall and Winter, 1992.

Erlich Paul R. (ed.), *The Population Bomb*, Amereon Ltd., Mattituck, N.Y., 1975.

Fukuyama F., *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York, 1992.

Lange O. and F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, N.Y. McGraw-Hill, 1938 (και 1964).

Μαρξ Κ., *Η Κριτική του Προγράμματος της Gotha*

Mandel Ernest, «In Defence of Socialist Planning», *New Left Review*, No. 159, September-October 1986.

Mandel Ernest, «The Myth of Market Socialism», No. 169, May-June 1988.

Mandel E., «Η Παρούσα Κατάρρευση και το Μέλλον του Σοσιαλισμού», *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*, αρ. 1, 1991, σελ. 87.

Nove Alec, «Markets and Socialism», *New Left Review*, No. 161, January-February 1987.

Resnick S. and R. Wolff, «Between State and Private Capitalism: What was Soviet Socialism?», unpublished paper, 1993.

Review of Radical Political Economics, «Special Issue: The Future of Socialism», Fall and Winter, 1992.

Weisskopf T.E., «Toward a Socialism for the Future, in the wake of the Demise of the Socialism of the Past», *Review of Radical Political Economics*, Fall and Winter, 1992.